

بسم الله الرحمن الرحيم

آسیب شناسی سنجش دینداری

حسنا حسن بیگی^۱

چکیده

دین یکی از ارکان مهم زندگی جوامع دینی محسوب می شود که بدون آن زندگی برای افراد متدین غیر ممکن خواهد بود. چرا که تمام ابعاد زندگی این افراد را در بر گرفته و بعنوان فرهنگ و شیوه ی زندگی آنان نهادینه شده است. با این حال دین و دینداری از مواردی است که همواره مورد آسیب قرار گرفته است و با توجه به نقش حساسی که در زندگی دارد، نباید نسبت به آسیب های آن، بی تفاوت بود، چرا که ممکن است بر اثر آسیب هایی که بر آن وارد می شود ماهیت واقعی دین دچار تغییراتی شود که آنرا از ماهیت اصلی خویش جدا کرده و ارزش های ناب آنرا به محاق بکشاند. لذا در پژوهش آسیب شناسی سنجش دینداری سعی شده است تا با اتکا به روش توصیفی- تحلیلی و مطالعات کتابخانه ای به بررسی آسیب های فردی و اجتماعی ای که متوجه دینداری می شوند پرداخته شود. نتایج این پژوهش، حاصل بر این است که نداشتن معرفت و آگاهی کافی در برابر عصری کردن و عرفی سازی دین و بدنبال آن وارد کردن شبهه ها و افکار سکولاریستی در دین و همچنین ضعف ایمان و نداشتن استقامت در اعتقادات که نتیجه ی آن، عدم مقاومت در برابر انحرافات است؛ از مهمترین آسیب های فردی دینداری هستند. در سطح اجتماعی نیز، تربیت خانوادگی نادرست و غیر دینی و هم چنین رسانه هایی که مدیریت و برنامه ریزی آنها تحت فرمان صاحبان قدرت و ثروت جهانی است و نیز حکومت غیر دینی در جوامع دینی، آسیب های وارده بر دینداری هستند که با نادیده گرفتن شعائر دینی و پایمال کردن آنها در سطح جامعه، موجب آسیب رسانی به دینداری می شوند.

واژگان کلیدی: آسیب، دین، دینداری، سکولار

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا (س) شهرستان صحنه

مقدمه

امروزه ابر قدرت های جهان دین را بعنوان اصلی ترین مانع خود برای رسیدن به اهداف و امیال شخصی خود میدانند، زیرا دین بواسطه ی مبارزه با ظلم و ستم و خواستاری برقراری صلح و آرامش و عدالت و برابری در سراسر جهان خطری جدی برای این ابر قدرت ها به حساب می آید. دین با بکارگیری قاعده نفی سبیل، موجب سرباززدن جوامع دینی در برابر استکبار جهانی میشود و به مسلمین اجازه ی پذیرش هیچ گونه امری که منافات با ارزش های انسانی و اخلاقی داشته باشد را نمیدهد. بدیهی است که در چنین شرایطی ابر قدرت های جهان و دشمنان دین اسلام دست به فتنه انگیزی و وارد کردن آسیب هایی بر دین و دینداری جوامع بشری بزنند تا از این طریق بر اعتقادات راسخ آنان رخنه کرده و ارزش های دینی را خدشه دار کرده و از این طریق راهی برای سلطه بر آنان ایجاد کنند.

در پیشینه موضوع میتوان به آثاری چون: آسیب شناسی سنجش دینداری از محمد خدایاری فرد و دیگران ، آسیب شناسی دینداری و دعوتگری از محمد نوح و عبد العزیز سلیمی، آسیب شناسی دینداری از قدرت اله لواجی و اعظم خسروی، استاد مطهری و آسیب شناسی دینی از علی اصغر خندان، مبانی نظری و روش شناسی مقیاس های دینداری از محمد خدایاری فرد و دیگران و اشاره نمود.

اهمیت موضوع زمانی مشخص می شود که دشمنان دین، از هیچ حربه ای برای آسیب رسانی به دین و دینداری جوامع دینی بر نمی تابند و اگر جوامع دینی از آگاهی و بصیرت کافی برخوردار نباشند دشمنان بوسیله ی حربه ها و حيله ها و نیرنگ هایشان ماهیت و اصل دین را بواسطه ی شبهه پراکنی و اندیشه های سکولاریستی شان تغییر داده و محتوایی پوچ و توخالی از دین را به جای خواهند گذاشت و بدین طریق ضربه ی مهلکی بر دین وارد خواهد کرد و خسارت و آسیبی جبران ناپذیر متحمل جوامع متدین خواهد شد.

مفهوم آسیب شناسی دینداری چیست؟

پیامد و آثار مخربی که آسیب دینداری بر جای می گذارد چه مواردی را شامل میشود؟

آسیب های فردی دینداری چه ها هستند؟

آسیب های اجتماعی دینداری چه چیز هایی هستند؟

هدف از نگارش این پژوهش نگاهی بر آسیب های دینداری در سطح فردی و اجتماعی می باشد تا با شناخت آنان گامی موثر، هرچند کوتاه، در کاهش آسیب های وارد شده بر دینداری برداشته شود.

۱- مفهوم شناسی:

آسیب: زخم، کوب، ضربه، صدمه، کوس، عیب و نقص.^۱ آفت، بلا، آزار، خدشه، گزند، لطمه، خسارت، زیان، ضرر.^۲ هر عیب، نقص یا جراحت که به سبب عاملی مانند ضربه ایجاد شود.^۳

دینداری: عمل دیندار، دیانت، تدین.^۴ دین داشتن، زهد و تقوا.^۵ عملکرد و واکنش کسی که دارای دین و آیینی باشد، تقوایی، پارسایی، عملی که از دیانت نشأت گرفته باشد.^۶

آسیب شناسی دینداری در حوزه اندیشه دینی به مفهوم شناخت آسیب ها و اشکالاتی است که به اعتقادات و باور های دینی افراد دیندار یک جامعه دینی وارد می شود یا ممکن است وارد بشود. شامل مواردی چون عدم فهم عمیق دین و سلوک دینی، دریافت نادرست مفاهیم دینی، ضعیف شدن باور ها و رفتار های دینی، سست شدن بنیاد های اخلاقی، بی ارزش شدن ارزش های دینی، بی اعتقادی به دین و امور مذهبی، بی ایمانی، اباحی گری مذهبی، گریز از امور دینی و مذهبی، ظهور و بروز بدعت ها و ... میشود.^۷

۲- آثار و پیامد های آسیب های دینداری:

بطور کلی بروز آسیب با بوجود آمدن آثار و پیامد های منفی و مخربی همراه است که باعث بروز مشکلاتی در روند کلی یک ارگانیزم می شود آسیب های دینداری علاوه بر دامن زدن به مشکلاتی که در فرد و رشد انفرادی انسان وجود دارد، موجب بوجود آمدن پیامد های مخربی در گستره ی حیات اجتماعی خواهد شد که مطالعه آن در ابعاد گوناگون آسیب ها، اهمیت بسیار دارد. اینک در صدد شناخت آثار و پیامد های آسیب دینداری هستیم.^۸ آسیب شناسی دینداری یکی از مشکلات اساسی جوامع انسانی است که همواره دغدغه هایی را برای رهبران دینی، دینداران و خانواده های متدین بوجود آورده و تهدیدی جدی برای نسل جوان محسوب می شود. عقل و عشق، که دو رکن اساسی در حیات انسانی محسوب می شوند و همه ی جاذبه ها و دافعه ها در این دو حوزه و بر اساس این دو معیار رخ می دهند، هردو در درون دین وجود دارند و دین با هردو گروه (عشق و عقل) باقی مانده است و دین هم ذهن انسان را تغذیه میکند و هم به دل آدمی

^۱ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۲، ص ۲۰۳

^۲ معین، فرهنگ معین، ص ۵۱

^۳ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ج ۱، ص ۷۹

^۴ دهخدا، همان، ج ۷، ص ۱۹۳

^۵ عمید، همان، ص ۵۶۸

^۶ معین، همان، ص ۳۸۴

^۷ میرتبار، آسیب شناسی جامعه منتظر، ص ۱۸ و ۲۰ به اختصار.

^۸ همانجا، ص ۱۷۰

حیات و حرکت و نشاط می بخشد. پس دین در زندگی انسان از چنین اهمیتی برخوردار است و آسیب به آن می تواند برای حیات انسانی بسیار مهلک و دارای آثار و پیامد های جبران ناپذیری باشد. آنچه که در رابطه با آسیب دینداری مهم است این است که آسیب دینداری، معلول ماهیت و ذات خود دین نیست، بلکه علت و یا عللی از خارج سبب آسیب رسانی به آن می شوند.^۱ در واقع دین حقیقتی متعالی و امری قدسی است و از این نظر، فراتر از آسیب و آفت است. در امور الهی خطا و اشتباه و آسیب راه ندارد. خطا پذیری و اشتباه و آسیب در حیطه ی امور بشری است. از این رو آسیب و آفت در بحث آسیب شناسی دین و دینداری به حقیقت دین باز نمیگردد، بلکه به نحوه رویکرد انسانها به دین و فهم و تلقی آدمی از دین و نوع معرفت دینی و شیوه دینداری و کیفیت و کمیت دینداری باز میگردد.^۲ آثار و پیامد های آسیب دینداری متعدّدند که برخی از آنها عبارتند از: گسترش بی عدالتی، سلطه ی ظلم بر جامعه، آلودگی به انواع و اقسام گناهان، گرفتاری در انحرافات اخلاقی و دینی، سیر نزولی بسوی فساد در جامعه، خواری و ذلت مسلمین، خروج از حالت تعادل و گرفتاری در وضع نابسامان روحی روانی در اثر بی توجهی به ارزش های دینی، هلاکت دنیوی و اخروی، بازماندن از سعادت و رستگاری الهی، محرومیت از رحمت بیکران الهی و^۳

۳- آسیب های فردی دینداری:

دین در متن زندگی بشر قرار دارد و دارای نقش حیاتی در ابعاد فردی و اجتماعی زندگی انسان می باشد. از آنجا که جامعه از افراد تشکیل می شود و بعد اجتماعی زندگی انسان، از گرد هم آمدن بعد فردی افراد، بوجود می آید؛ بنابر این بعد فردی زندگی انسان بسیار مهم و حائز اهمیت است و باید بدان توجه ویژه شود چرا که در بعد اجتماعی زندگی وی تاثیر میگذارد و بعد اجتماعی زندگی انسان، متأثر و وابسته به بعد فردی زندگی اوست. پس هر گونه نقصان و آسیبی که متوجه بعد فردی زندگی انسان باشد از لحاظ بعد اجتماعی نیز اهمیت پیدا میکند و آنرا نیز تحت تاثیر قرار میدهد و به آن نیز آسیب وارد میکند. دین بعنوان اصلی ترین و ناب ترین هدف و برنامه زندگی بشر دارای نقاط آسیب پذیری در سطح فردی و اجتماعی است که باید مورد توجه قرار گیرد و از آنها پرهیز شود تا زندگی انسان و سعادت وی به مخاطره نیفتد. اما همانطور که ذکر شد بدلیل تشکیل بعد اجتماعی زندگی انسان از بعد فردی زندگی افراد، آسیب پذیری فردی دینداری از اهمیت بیشتری برخوردار است که ابتدا به آن می پردازیم:

۳-۱) عدم معرفت و شناخت:

^۱ بی نام، دائرة المعارف طهور: اعلام، ص ۸۰۲۶

^۲ حاجی ده آبادی، آسیب شناسی تربیت دینی، ص ۴۴

^۳ لیراوی، ضرورت، مبانی، الزامات و موانع جهاد اقتصادی، ص ۸۱

معرفت دینی معرفتی است که انسان از طریق دین و درباره دین بدست می آورد؛ یعنی با شناخت دین و آگاهی از آن می توان بوسیله ی آن، به نوعی شناخت درباره ی هستی (انسان، طبیعت و خداوند) دست یافت؛ زیرا دین مجموعه ای از تعالیم و احکام است که از جانب خداوند بر پیامبران الهی وحی شده و آنان آنرا به بشر ابلاغ کرده اند.^۱ حضرت علی (ع) درباره معرفت دینی میفرمایند: «أول الدین معرفته و کمال معرفته التصدیق به و کمال تصدیق به توحیده و کمال توحیده اخلاص له و کمال اخلاص له نفی الصفات عنه»^۲ اساس دین شناختن اوست و شناختن کامل او، تصدیق و ایمان به اوست و کمال ایمان به او، اعتقاد به یگانگی اوست و کمال و تمامیت توحید او، اخلاص نسبت به اوست و کمال اخلاص، نفی صفات زائد از اوست.»

معرفت نابرداری در دین و یا معرفت برداری محدود از دین یکی از آسیب های جدی وارده بر پیکره ی دینداری است. امروزه معاندان برای کمرنگ کردن اسلام در جهان با حيله های زیرکانه، معرفت برداری تک ساحتی و تک منبعی که قرآن یا سنت و احادیث بطور مطلق و یا معرفت های بشری صرف خالی از معرفت دینی را مطرح میکنند؛ به تفکیک دین و معرفت دینی در آغاز و آن گاه ترتیب حاکم بر علوم بشری (همچون ناکامل، ناثابت و نامقدس بودن) بر خود دین اهتمام می ورزند و سپس تفکیک دین از معرفت دینی را در «قبض و بسط تئوریک شریعت» و ترتیب احکام حاکم بر علوم بشری (همچون ناکامل، ناثابت و نامقدس بودن) را در «بسط تجربه ی نبوی» ساختارمند و روشمند کرده اند و از تفکیک گرایی دین و ایدئولوژی، دانش و ارزش، دین و معرفت دینی، دین و حکومت، دین و کمال، به «تعمیم نبوت و انقطاع امامت و ولایت» رسیده اند که این، در واقع همان عمل دین منهای دین و اسلام منهای اسلام است و این اندیشه نیز محصول عصری کردن دین و عرفی سازی اندیشه و تفکر دینی است که به سکولاریسم نظری و عملی می انجامد و لیبرالیسم معرفتی را ترویج میدهد. بدیهی است که نداشتن معرفت دینی و یا برخورداری سطحی از معرفت دینی آدمی را بازیچه دست سیاستمدارانی میکند که آسیب پذیر ترین نقطه ی دینداری (معرفت دینی) را نشانه و هدف خویش قرار داده اند. اینان برای آدمی در فهم و معرفت دینی، نقش و منزلتی قائل نیستند و مایه ی رکود و قرار گرفتن کلام اصیل در تزویر های سیاسی و فرقه سازی های کلامی می باشند. جریان خوارج و مارکیگری اولین جریان جمود و جهالت آمیز در ضربه زدن به دین و دینداری مردم عامه است که در بستری سیاسی، بر اثر خلأ های فکری و فقدان عمق اندیشه و معرفت دینی حقیقی، شکل گرفت. مولفه هایی چون نگرش محدود به دین، عدم شناخت و معرفت نسبت به نیاز های زمان، عدم پاسخگویی عمیق و فراگیر به سوالات و شبهات و حتی توقف در آنها و درجا زدن و شبیه سازی فرهنگ

^۱ بی نام، دین پژوهی، ص ۵۷۴

^۲ نهج البلاغه؛ خ ۱

وجود دارد که نقطه مقابل این باور است. در واقع در سکولاریسم، مشروعیتِ اعمالِ قدرت به خداوند و دین ربطی ندارد، نه به تعیین حاکمیت سیاسی از سوی خداوند نیازی است و نه مشروعیت حاکمیت وی به آن روش تاملین می شود. نه تنها هیچ ضرورتی برای دخالت نهاد های دینی در سیاست نمی بیند بلکه در تقریر های قوی، مانع ورود دین نیز هست. از دیدگاه سکولاریسم، منع های دینی، به خودی خود، حدی برای قلمروی مشروع اعمال قدرت شمرده نمی شوند همچنین در شناخت مفهوم و مصداق عدالت و مصلحت، شاخصه های دینی به کار نمی آیند. حتی احکام و اخلاق دینی ای که در یک فرهنگ، ارزش قلمداد میشوند، از نگاه سکولاریسم التزام به آنها ضروری نیست و بدین طریق حکومت سکولاریسم و غیر دینی آسیب بزرگی برای جوامع دینی می باشد و ارزش ها و مبانی آن جامعه را زیر سوال می برد و جامعه را از زیر سایه ی دین بیرون می کشد.^۱

نتیجه:

نتایج و دستاورد های پژوهش « آسیب شناسی سنجش دینداری » عبارتند از:

۱. دین از خطر آسیب ها در مصونیت نیست و همواره در معرض آسیب هایی در سطح فردی و اجتماعی قرار میگیرد.
۲. آسیب هایی که در سطح فردی متوجه دین میشوند عبارتند از نداشتن معرفت و آگاهی کافی نسبت به دین، ایمان ضعیف، دنیا پرستی، اهمال در انجام وظایف دینی، پیروی از شیطان، دوری از قرآن و ائمه اطهار و ... که بعلاوه ضیاع وقت و عدم مجال کافی در این پژوهش فقط به دو مورد ابتدایی پرداخته شده است اما پژوهشگران علاقمند به این زمینه می توانند از موارد ذکر شده بهره جسته و از آنها تحقیق و پژوهش بعمل بیاورند.
۳. نداشتن معرفت کافی نسبت به دین، میتواند موجب نفوذ سکولاریسم در دین شود که در نتیجه ی آن، عرفی سازی و عصری کردن دین رخ میدهد و بتدریج با وارد کردن اندیشه های کلیسایی و موارد شبهه ناک در دین اسلام و با تغییر در مبانی دینی، چیزی از آموزه های دین باقی نمانده، دین ماهیت خویش را از دست خواهد داد و آنچه باقی میماند تهی از محتوای دین خواهد بود بدین ترتیب با تهی کردن دین از مبانی معرفتی خود و حاکم ساختن مبانی معرفتی برآمده از نگاه سکولار در جریان عرفی سازی، ماهیت دین از امری قدسی به امری مادی و دنیوی مبدل خواهد شد و دین جنبه های قدسی و ماورایی خویش را کنار گذاشته و به امری مادی و بشری تبدیل میشود و بدین طریق آنرا به محاق و نابودی می کشاند

^۱ حسنی، سیطره دین بر ساحت دنیا، ص ۶۵ و ۶۶ و ۶۷ به اختصار.

۴. ضعف در ایمان، از دیگر موارد آسیب پذیر، در زمینه دینداری، در سطح فردی محسوب می شود و سبب غلبه ی شیطان و امیال نفسانی و هوا و هوس و دنیا پرستی بر وی می شود و موجب می شود که او تنها به منافع زودگذر دنیا بیندیشد. سستی ایمان باعث می شود که انسان در برابر انحرافات مقاومتی نداشته باشد و ضعف نفس از خود نشان بدهد و به آلودگیها دچار شود و این سستی در برابر تک تک انحرافات ادامه پیدا میکند تا اینکه در زمره ی یاران شیطان در می آید و چیزی از دینش باقی نخواهد ماند.
۵. آسیب هایی که در سطح اجتماعی متوجه دینداری می شوند عبارتند از تربیت غیردینی و نادرست خانوادگی، رسانه های دسته جمعی، حکومت سکولار و غیردینی، فرهنگ غربی حاکم بر جامعه، نداشتن روحیه ی ستم ستیزی که نتیجه ی آنرا در طول تاریخ، در قیام خونین امام حسین (ع) شاهدیم ... که باز هم بدلیل ضعیف وقت و عدم مجال کافی در این پژوهش فقط به سه مورد ابتدایی پرداخته شده است اما پژوهشگران علاقمند به این زمینه می توانند از موارد ذکر شده بهره جسته و از آنها تحقیق و پژوهش بعمل بیاورند.
۶. خانواده بعنوان اولین و کوچکترین و همچنین اصلی ترین و مهمترین نهاد اجتماعی از اهمیت ویژه ای در تربیت افراد برخوردار است. در گرو تربیت خانواده است که فردی دیندار و یا فردی دین گریز به جامعه تحویل داده میشود. اگر جو حاکم بر خانواده و شیوه ی تربیتی آنها متأثر از شعائر دینی باشد که فرد در سایه ی تربیت صحیح خانواده دینش از دیگر آسیب های وارده بر دینش در صیانت است اما اگر تربیت دینی در خانواده محقق نشود همین تربیت نادرست اولین آسیب جدی برای دینداری فرد قلمداد میشود و آینده ی دینی و معنوی وی را خدشه دار میکند.
۷. رسانه بعنوان عضو لاینفک زندگی جوامع بشری امروزی، از تاثیر بالایی بر اعتقادات ، فرهنگ، سنت و شیوه ی زندگی افراد برخوردار است و تا حد زیادی تمام ابعاد زندگی بشر را تحت الشعاع خود قرار داده است لذا بعنوان ابزاری قوی برای تاثیر گذاری بر افکار، عقاید و فرهنگ مردم و سودجویی صاحبان ثروت و قدرت شناخته می شود تا ارزش های دینی جوامع دینی را کمرنگ کند و اندیشه های سکولاریستی را جایگزین آن کند و از این طریق دینداری افراد را مورد آسیب قرار دهد.
۸. حکومت غیر دینی یا سکولار در صدد آن است که با جا اندازی نظام سرمایه داری در سراسر جهان کشور های دیگر را تحت سیطره و سلطه ی خود درآورد و بدین طریق بر قدرت خود بیفزاید اما دین بعنوان سدی محکم در برابر آن قرار گرفته است چرا که در عقاید و باور های دینی، فردی با باور های غیر دینی نمی تواند بر جامعه ی دینی حکومت کند و پذیرش حکومت فرد یا افرادی با عقاید ضد دینی، پذیرش طاغوت و فعلی حرام تلقی میشود. لذا سکولاریسم برای رهایی از این مشکل و سلطه بر جوامع دیندار در صدد نهادینه کردن اندیشه های خود که کاملاً مغایر با اندیشه

های دینی هستند) من جمله اندیشه جدایی دین از سیاست و اندیشه عدم ارتباط مشروعیت حاکمیت به دین)، می باشد که خطری جدی برای دینداری جوامع دینی به حساب می آید.

فهرست منابع:

۱. آذربخش، درآمدی بر نقش رسانه ها در جریان سازی، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، چاپ دوم، ۱۳۹۲ ه.ش.
۲. ارفع، کاظم، نهج الولاية: شرح خطبه غدیریه مولا امیرالمومنین علی علیه السلام، تهران: پیام عدالت، اول، ۱۳۸۵ ه.ش.
۳. اسکندری، مرتضی، نقش رسانه ملی در ترویج امانتداری و پرهیز از خیانت ورزی، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، دوم، ۱۳۹۲ ه.ش.
۴. اسلامی، محمد تقی، تسامح و تساهل، قم: مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه های علمیه، اول، ۱۳۸۱ ه.ش.
۵. اکبری، رضا، ولایت فقیه برای جوانان، قم: مسجد مقدس جمکران، سوم، ۱۳۸۷ ه.ش.
۶. انصاریان، حسین، تفسیر حکیم، قم: دارالعرفان، سوم، ۱۳۹۳ ه.ش.
۷. -----، لقمان حکیم، قم: المهدی، سوم، ۱۳۶۲ ه.ش.
۸. بافکار، حسین، کارمند صالح: ویژه روز کارمند، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، اول، ۱۳۸۴ ه.ش.
۹. بی نام، دائرة المعارف طهور: اعلام، تهران: موسسه فرهنگی هنری جام طهور، اول، ۱۳۹۵ ه.ش.
۱۰. بی نام، دانستنی های جوانان ۲، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، دوم، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۱. بی نام، دین پژوهی، قم: مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی، دوم، بی تا.
۱۲. بی نام، مجموعه مقالات دومین هم اندیشی سراسری رسانه تلویزیون و سکولاریسم، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، دوم، ۱۳۸۷ ه.ش.
۱۳. بی نام، مدیریت علوی، : www.modiryar.com، دوم، ۱۳۹۱ ه.ش.
۱۴. جمالی، مصطفی، دین مدرنیته و اصلاحات، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، دوم، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۵. جمعی از نویسندگان، بانک جامع مقالات آیت الله سید علی خامنه ای، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، دوم، ۱۳۹۰ ه.ش.

۱۶. جمعی از نویسندگان، رسانه ملی و فرهنگ : راهبردها سیاست ها و محور های برنامه سازی، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، دوم، ۱۳۹۳.ش.
۱۷. حاجی ده آبادی، محمد علی، (علی عسگری، سعیدرضا)، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، اول، ۱۳۹۹.ش.
۱۸. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: موسسه نشر اسلامی، اول، ۱۴۲۴.ق.
۱۹. حسنی، ابوالحسن، سیطره دین بر ساحت دنیا، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، اول، ۱۳۸۳.ش.
۲۰. حسینی، داوود، راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، اول، ۱۳۸۴.ش.
۲۱. حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان، قم: کتابفروشی لطفی، دوم، ۱۳۸۰.ش.
۲۲. خامنه ای، علی، بانک جامع بیانات مقام معظم رهبری، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، دوم، ۱۳۹۰.ش.
۲۳. دهخدا، علی اکبر، دیگران، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی، اول، ۱۳۶۳.ش.
۲۴. ذبیح، علیرضا، عرفان سرخ: تاثیر فرهنگ شهادت طلبی در حفظ ارزش های دینی، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، دوم، ۱۳۸۴.ش.
۲۵. راد، علی، انسان در تراز قرآن (جستاری در انسان شناسی قرآنی)، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، اول، ۱۳۹۳.ش.
۲۶. زاهدی پور، حسین علی، جوسازی: آسیب شناسی ارزش ها و هنجار ها در برابر غوغا سالاری، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، اول، ۱۳۸۵.ش.
۲۷. سخی حلیمی، غلام، رسانه و جنبش های اسلامی معاصر، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، اول، ۱۳۸۲.ش.
۲۸. شجاعی، محمد صادق، دعا و سلامت روان، تهران: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ۱۳۸۸.ش.
۲۹. صافی گلپایگانی، لطف الله، راه اصلاح یا امر به معروف و نهی از منکر، قم: دفتر آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی، سوم، ۱۳۹۰.ش.
۳۰. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، (رسولی، هاشم)، بیروت: دارالمعرفه، دوم، ۱۴۰۸.ق.

۳۱. عرفان، امیرحسین، رسانه و آموزه مهدویت: بازنمایی الگوی مطلوب رسانه در عرصه اندیشه مهدویت، تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (ع)، اول، ۱۳۹۴ ه.ش.
۳۲. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر، ششم، ۱۳۶۴ ه.ش.
۳۳. قرائتی، محسن، تفسیرنور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، اول، ۱۳۸۸ ه.ش.
۳۴. قزوینی، محمد کاظم، امام مهدی از ولادت تا ظهور، قم: الهادی، دوم، ۱۳۷۶ ه.ش.
۳۵. لیراوی، صادق، ضرورت مبانی الزامات و موانع جهاد اقتصادی، تهران: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، اول، ۱۳۹۰ ه.ش.
۳۶. مجتبی زاده، علی، نقد پاسکولاریسم، قم: مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه های علمیه، اول، ۱۳۹۱ ه.ش.
۳۷. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران: زرین، دوم، ۱۳۸۷ ه.ش.
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: علی بن ابی طالب (علیه السلام)، دوم، ۱۳۸۴ ه.ش.
۳۹. ملکیان اصفهانی، رسول، علم مفاهیم شناسی در قرآن سری جدید، اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، دوم، ۱۴۰۰ ه.ش.
۴۰. مهدی زاده، حسین، حجاب شناسی (پرسمان حجاب)، قم: حوزه علمیه قم مرکز مدیریت، دوم، ۱۳۸۱ ه.ش.
۴۱. میرتبار، محمد، آسیب شناسی جامعه منظر، تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (ع)، اول، ۱۳۹۰ ه.ش.
۴۲. نوری، میرزا حسن، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: آل البيت، اول، ۱۳۶۹ ه.ش.
۴۳. هاشمی دهرخی، محمود، فرجام شناسی انحرافات اجتماعی بنی اسرائیل از منظر قرآن، تهران: مولف، سوم، ۱۳۹۹ ه.ش.